

موتیف «تُرک» در اشعار مولانا

Mevlânâ'nın Şiirlerinde "Türk" Motifi

"The Turk" Motif in Rumi's Poems

Davoud SPARHAM¹

چکیده

مولانا همچون دیگر شاعران برای بیان مؤثر اندیشه، باور و احساسات خود از نمادهای متنوعی سود می برد. واژه و نماد ادبی «تُرک» از جمله موتیف هایی است که مولانا به دلیل حضور در سرزمین ترکان (روم شرقی) و تُرک بودن محبوبش (شمس تبریزی) بدان علاقه وافر دارد. با بررسی کاملی که از آثار مولانا به عمل آمد دایرة کاربرد معنایی و ادبی (نمادین و غیر نمادین) این موتیف و تعبیر و تصاویری که شاعر با دستاویز «تُرک» ارایه کرده به نحوی دقیق تدوین شد. مهم ترین شیوة کاربرد ادبی «تُرک» در اشعار مولانا برقراری تقابل های هنری و معنوی/معنایی بین تُرک و هندو، تُرک و تاجیک، تُرک و ارمنی، تُرک و رومی، تُرک و بلغاری، تُرک و عرب، تُرک و کرد، تُرک و زنگباری است. علاوه بر آن اوصاف و ویژگی های نمادین ویژه ای چون؛ معشوق، زیبایی و عشوه گری، صلابت و تندى، یغما و ترکانزى، و... استعاره هایی چون ماه و خورشید و... با موتیف تُرک بیان شده است. تنوع اقوام تُرک در زبان مولانا نیز نکته دیگری است که بدان توجه شده است. مولانا از تُرک ختایی/خطایی، تُرک ترکستانی، تُرک طرازی، تُرک ترکمانی، تُرک تبریزی سخن گفته است. همچنین مولانا عارفی وحدت وجودی/شهودی است لذا در رویکرد یگانه نگر خود زیباترین و باشکوه ترین بیان معنوی/معنایی از وحدت در عین کثرت صوفیانه را با بهره گیری از تنوع و تکثر صوری اقوام و زبان ها رقم می زند.

کلیدواژه: مولانا، تُرک، موتیف، استعاره، نماد

Öz

Mevlânâ, inanç, duygu ve düşüncelerini etkili ifade etmek için diğer şairler gibi çeşitli semboller kullanır. Mevlânâ'nın Türk topraklarında bulunması ve mahbubunun (Şems-i Tebrizî) Türk olması nedeniyle çok ilgili olduğu motiflerden birisi "Türk" kelimesi ve edebi sembolüdür. Mevlânâ'nın eserleri dikkatli bir şekilde incelenerek bu motif ve tabirin edebi kullanım alanı (sembol ve sembol içermeyen) ile şairin "Türk" aracılığıyla sunduğu yorum ve imgeler detaylandırılmıştır. Mevlânâ'nın şiirlerinde "Türk"ün en önemli edebi kullanımı Türkler ile Hindular, Tacikler, Ermeniler, Romalılar, Bulgarlar, Araplar, Kürtler ve Zanzibarlar arasında sanatsal ve manevi/anlamsal karşıtlıklar kurmaktır. Ayrıca sevgili, güzellik, işve, sağlamlık, keskinlik, yağma ve firar... gibi sembolik özellikteki kelimelerin yanında ay ve güneş gibi istiareler Türk motifleriyle ifade edilir. Mevlânâ'nın dilindeki Türk halklarının çeşitliliği de dikkat edilen bir husustur. Mevlânâ Hatâyî Türkleri, Türkistan Türkleri, Tarâzî Türkleri, Türkmenistan Türkleri ve Tebriz Türklerinden bahseder. Ayrıca Mevlânâ vahdet-i vücûd/fizikötesi'nin bir arifidir. Bu nedenle tek görüşlü yaklaşımında milletlerin ve dillerin çeşitliliğinden yararlanarak sufi çoğulluğundaki birliğin en güzel ve görkemli manevi/anlamlı ifadesine dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Türk, motif, istiare, sembol

¹Allameh Tabatabai University, Department of Persian Language and Literature, Tehran, Iran

ORCID: D.S. 0000-0002-2292-1332

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Davoud SPARHAM (Prof. Dr.),
Allameh Tabatabai University, Department of
Persian Language and Literature, Tehran, Iran
E-posta: d_sparham@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 14.08.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
22.08.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
30.08.2022

Kabul/Accepted: 30.08.2022

Atıf/Citation: Sparham, Davoud. "Mevlânâ'nın Şiirlerinde "Türk" Motifi." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 41 (2022), 61-83. <https://doi.org/10.26650/jos.1161869>

ABSTRACT

Like other poets, Rumi used various symbols to effectively express his thoughts, beliefs and feelings. Turk as a word and literary symbol is one of the motifs that Rumi had much to do with due to his presence in the land of the Turks (Eastern Rome) and the fact that his beloved teacher, (Shams Tabrizi) was also Turk. By performing a complete review of Rumi's works, this article precisely elaborates on the scope of semantic and literary usage (symbolic and non-symbolic) of the Turk motif as well as the interpretations and images Rumi presented by referencing this motif. The most important literary use of "the Turk motif" in Rumi's poems was to establish artistic and spiritual/semantic contrasts between Turks and Hindus, Tajiks, Armenians, Romans, Bulgarians, Arabs, Kurds or Zanzibaris. In addition to this, Rumi also used the Turkish motif to express special symbolic features such as; the beloved, beauty and flirtation, strength and sharpness, and plunder and desertion, as well as metaphors such as the moon and the sun. The diversity of Turkic peoples in Rumi's language is another point to which this article pays attention. Rumi wrote about the Khatai Turk, Turkestan Turk, Targhir Turk, Turkman Turk, and Tabrizi Turk. Rumi exhibited a unity of the existential and the intuitive and thus used his single-minded approach to create the most beautiful and magnificent spiritual and meaningful expression of unity in the Sufi multiplicity by taking advantage of the diversity and formal plurality of nations and languages.

Keywords: Rumi, Turk, motif, metaphor, symbol

EXTENDED ABSTRACT

Baha al-Din Walad (Sultan Ulama) was the father of Jalal al-Din Muhammad Rumi, the great preacher and mystic of the Balkh and took refuge in Asia Minor from his native land due to his intellectual and ideological differences with Sultan Muhammad Khwarazmshah and Imam Fakhr Razi, as well as due to the invasion of the Mongol invasion. Baha al-Din Walad became a permanent guest of the hospitable Turks of Konya. Being away from the motherland and mother tongue and living with new people did not hinder the spiritual growth of the young Rumi until he sat in his father's place and guided the people toward morality and spirituality. Rumi's encounter with Shams Tabrizi and subsequent spiritual transformation is a well-known story this article does not need to repeat instead, this article looks at the effect of Turk and Turk motif on Rumi's mystical thought and language. Based on the group of reviews in this regard, after being in the land of the Turks, Rumi can be concluded to have gained great love and relationships mingling with these warm and hospitable people and to have tried to learn and use their language as a second language. The many Turkish words, terms, interpretations and sentences that appear in Rumi's prose and poetry are indicative of this abundant attachment. The word "Turk" as an element both poetic and mental is one of the prominent and symbolic motifs in Rumi's poetry. Like other Persian-speaking poets, Rumi used various symbols to effectively express his thoughts, beliefs and feelings; however the word and symbol of "Turk" was one of the most important motifs with which Rumi show himself to have a special relationship. The reason for this was his existence in the land of the Turks

(Eastern Rome) was safe and comfortable, and his beloved teacher, (Shams Tabrizi) was also a Turk. By performing a complete review of Rumi's works, this article has precisely compiled the scope of semantic and literary usage, both symbolic and non-symbolic, of the Turk motif as well as the interpretations and images Rumi presented by means of the word "Turk". The most important literary use of "Turk as a word" in Rumi's poems involved the establishment of artistic as well as spiritual and semantic confrontations between Turks and Hindus, mostly through the use of symbolic features, such as the confrontation and contrast of light Turk and dark Hindu, Turks' faith and Indians' lack thereof, day and night, the whiteness and blackness of the eyes, flowers and mud, the lover's white face (Turks) and black hair (Indians), Turks' happiness and Indians' misery, and Turks' rule and Indians' servitude. This motif also denoted other contradictions such as Turks, Tajiks, Armenians, Romans, Bulgarians, Arabs, Kurds, Zanzibaris. In addition, Rumi used the Turk motif to express personal symbolic features such as the beloved, beauty and flirting, strength and fierceness, plunder and attack, as well as metaphors such as the moon and sun. Another point that has been noticed in Rumi's language is the diversity of Turkic people. Rumi mentioned Khotai Turks, Turkestan Turks, Targhir Turks, Turkman Turks, and Tabrizi Turks. Rumi also was a mystic of existential and intuitive unity; as a result, he expressed the most beautiful spiritual/ and meaningful expression of unity regarding the Sufi multiplicity by taking advantage of the apparent diversity and plurality of nations and languages using his unifying point of view.

مقدمه

بیان مسأله:

آدمی برای بیان افکار و اندیشه های خود همیشه از زبان مستقیم استفاده نمی کند بلکه در مواردی برای آشکار ساختن ذهنیات و نیات درونی خود از نمادهای رایج یا برساخته بهره می برد. در هیچ زبانی نیست که بخشی از وظیفه و نقش انتقال پیام برعهده نمادها نباشد. تا پیش از این نماد در ادبیات و شعر در دسته استعاره و تمثیل و مجاز طبقه بندی می شد؛ اما امروزه یکی از انواع نشانه ها در علم نشانه شناسی و دیگر علوم انسانی است. با وجودی که مبحث نماد در کاربرد ادبی تاریخی بس کهن دارد اما نخستین بار فیلسوف-نشانه شناس به نام چارلز ساندرز پیرس¹ آن را ذیل تقسیمات نشانه² مطرح ساخت. وی «نشانه» را سه گونه دانست: ۱-شمایلی³ - ۲-نمایه⁴ - ۳-نماد⁵. اکنون این اصطلاح، علاوه بر حوزه ادبیات در فلسفه زبان، زبان شناسی، ارتباط شناسی و هنر نیز به کار برده می شود.⁷ در زبان فارسی چندین معادل برای نماد ذکر شده است: «نماد، نشانه، دال، نمودگار، نمون، رمز»⁸ همچنین تعاریف متعدد و البته نزدیک به هم از نماد ارایه شده مانند: «نماد، نشانه ای است که میان صورت و مفهوم آن نه شباهت عینی است و نه رابطه همجواری بلکه رابطه ای است قراردادی نه ذاتی و خودبه خودی»⁹ نمادها ممکن است از سرچشمه های¹⁰ مختلفی اخذ شده باشند مانند: عناصر طبیعی (گیاهی، جمادی، حیوانی)، عناصر مصنوعی، تصاویر، حوادث تاریخی، اشکال هندسی، عناصر اسطوره ای، عناصر فرهنگی، عناصر اعتقادی و عناصر قومی-زبانی و... .

آثار صوفیانه و عرفانی مشحون از نماد و نمادپردازی است. استفاده و بهره گیری از نماد علاوه بر جانب تاثیر گذاری و زیبایی شناختی به جانب درون گرایی صوفیه نیز ربط دارد. آنان ترجیح می دهند که تجربه های معنوی و تعلیم غامض خود را به زبان رمزی و نمادین بازگو کنند تا علاوه بر آراستگی، زیبایی، ایجاز در کلام و تاثیر گذاری، لذت تقلا برای درک معنوی تمام جهات معناشناختی سخن برای مخاطب (شنونده/خواننده) فراهم شود.

در این مقاله بهره برداری نمادین مولانا از موتیف «تُرک» بررسی و به جوانب گوناگون نمادپردازی های آن اشاره می شود. بدیهی بسیاری از نمادپردازی هایی که با موتیف «تُرک» در آثار مولانا به کار رفته امری ادبی شده (سنت رایج ادبی) است و پیش از او شاعران و نویسندگان دیگر به کار برده اند و البته برخی موارد نیز از نمادپردازی های خود مولانا ست و مسبق به سابقه نیست.

پرسش های تحقیق:

- آیا در نزد شخصیت عارفی چون مولانا توجه به اقوام و زبان ها و تفاوت و تمایزشان مطرح بوده؟
- آیا نگرش مولانا به تنوع و کثرت زبان ها و اقوام منافی با نگرش وحدت گرایانه اوست؟
- آیا زبان فارسی، زبان ترکی و عربی در نزد مولانا جایگاه خاص و متفاوتی داد؟
- روزیکرد مولانا به موتیف ترک و ترکان (به عنوان زبان و قوم) چه ویژگی هایی دارد؟

فرضیه های تحقیق:

- مولانا عارفی وحدت گراست لذا تنوع و تکثر زبان ها و اقوام را دلیلی بر تفرقه و جدایی بین انسان ها نمی داند.
- در نزد مولانا واحد عین کثیر و کثیر عین واحد است و تمایزهای صوری منافی حقایق واحد نیستند.

- 1 Peirce
- 2 Sign
- 3 Icon
- 4 Index
- 5 Symbol

6 ویلیام پی آلتون، فلسفه زبان، م. احمدایرمانش و احمدرضاجلیلی، (تهران: دفتر نشر و پژوهش سهرودی، ۱۳۸۱)، ۱۳۷.

7 مهدی محسنیان راد، ارتباط شناسی، (تهران: نشر سروش، ۱۳۸۵)، ۲۰۲.

8 منوچهر آریان پور و دیگران، فرهنگ انگلیسی به فارسی، (تهران: جهان رایانه، ۱۳۸۵)، ۲: ۲۲۵۸.

9 محسنیان راد، ارتباط شناسی، ۲۰۳.

- زبان مادری مولانا فارسی دری بلخی است و زبان ترکی زبان سرزمین میزبان اوست. زبان عربی زبان دین و اعتقادات مولانا است؛ بدیهی است به این هر سه زبان توجه ویژه ای داشته باشد.
- با عنایت به زیست بوم مولانا که در سرزمین ترکان است و معشوق معنوی وی (شمس) که ترک تبریزی است بدیهی است که توجه گسترده و ویژه ای به زبان و فرهنگ ترکی داشته باشد.

- ترک/تُرک/تُرکان

تحقیقات وسیعی دربارهٔ واژهٔ ترک و مباحث مربوط به تبارشناسی و مسایل تاریخی و زبانی و فرهنگی اقوام ترک انجام یافته است که در این پژوهش مجال پرداختن به آن نیست. همه می دانیم که گسترهٔ نژاد ترک و اقوام ترک زبان غیر ترک چه وسعت عظیم تاریخی و جغرافیایی را شامل می شود. با این حال برای وضوح مسأله به یکی دو نقطه نظر اشاره می شود.
«واژه ترک را در لغت؛ شکل گرفته، ظهور کرده، شکل یافته، توسعه یافته و قوی معنی کرده اند»¹¹. اصطلاح «ترک» وقتی برای اشاره به یک قوم و نژاد و زبان اطلاق می شود به حیثیت جغرافیایی بی تردید از گسترهٔ بی نظیری برخوردار است. برآستی نمی توان حد و رسم دقیقی برای جایاش و حضور تاریخی این قوم از گذشته تا حال ترسیم نمود. تنوع و تکثر گونه های مختلف ترکان از روزگاران کهن تا به امروز کارشناسایی را بر محققان دشوار نموده است؛ اما در یک نگرش اجمالی باید گفت: «از قدیم ترین ازمه قبایل متعددی به طور کوچ در صحراهای جنوب سیبری زندگی می کردند که هر قبیله ایل و طایفه ای به نام خاصی خوانده می شد ... در قرن ششم م سرداری به نام بومین... امپراطوری بزرگی تشکیل داد که از مغولستان تا کوه های اورال بسط یافته بود. این امپراطوری عنوان ترک یا توروک¹² به خود گرفت»¹³. در دوره های متأخر این قوم به گونه های مختلف زبان زد شده است مانند؛ ترک ترکستان، ترک خوارزم، ترک تبریزی، ترک ختایی و ... در این مقاله به معلومات مولانا از انواع ترکان نیز اشاره خواهیم داشت.

پیشینه تحقیق:

در مورد شخصیت مولانا و افکار و آموزه های عرفانی و ارزش های ادبی آثارش مقالات و کتب متعددی نوشته شده است. همچنین دربارهٔ نماد/سیمبل ها در آثارش مقالاتی تدوین شده است. برخی مقالات هم دربارهٔ نماد پردازی های مولانا در شعر تدوین شده مانند:

«نماد و تمثیل در مثنوی مولانا»¹⁴ در این مقاله به مباحث کلی نماد و انواع آن و شیوه های زبانی مولانا توجه شده است. مقاله دیگر «بررسی و تحلیل نماد قطره و دریا در غزلیات مولانا»¹⁵ است. در این مقاله دو نماد قطره و دریا که از برجسته ترین نمادهای عرفانی مولانا است مورد توجه نویسندگان قرار گرفته است. مقاله «نماد در کلام و تصویر»¹⁶ به مباحث کلی و سبک و شیوهٔ شاعران در نمادپردازی متمرکز شده است. مقاله «نمادهای حیوانی غم و تحلیل تصاویر آن در اندیشهٔ مولانا»¹⁷ نیز به نمادی خاص پرداخته است. و مقاله «اندیشهٔ نمادهای قرآنی در مثنوی»¹⁸ نیز نمادهای قرآنی را مورد توجه قرار داده است. هیچ نوشته ای برای نماد «ترک» در آثار مولانا یافت نشد لذا این نوشته تحقیقی نو با یافته های تازه ای است.

نمادهای ادبی «ترک»:

نمادپردازی هایی که از ترک/تُرک/تُرکان در ادبیات فارسی شده بسیار گسترده است. مولانا نیز در آثار خود از این نماد گاهی در قالب تقابل و گاه توصیف و تقارن استفاده کرده و برای معناآفرینی در تصاویر شعری خود بهره برده است. مولانا با تقابل ترک و

11 ابراهیم قفس اوغلی، واژه ترک از نظر معنی شناسی، م. اصغر دلبری پور، (تهران: فصلنامهٔ مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، نشر وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴)، ۲۱۹.

12 TURUK

13 رنه گروسه، امپراطوری صحرائوردان، م. عبدالحسین میکده، (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷)، ۱۵۹.
14 جعفر هواسی، «نماد و تمثیل در مثنوی مولانا» م. تحقیقات تمثیلی در زبان و ادبیات فارسی، بهار، (۱۳۹۹)، ۴۳.
15 حشمت مهری نژاد، رقیه قیصری، «بررسی و تحلیل نماد قطره و دریا در غزلیات مولانا» م. عرفانیات در ادب فارسی، زمستان، (۱۳۹۳)، ۲۱.
16 سیدحسن حسینی، نماد در کلام و تصویر، ۱۳۸۴.
17 سعیدالله قره بگلو، رامین صادقی نژاد، «نمادهای حیوانی غم و تحلیل تصاویر آن در اندیشهٔ مولانا» م. مولوی پژوهی، تابستان، (۱۳۹۰)، ۱۱.
18 لیل حاجی، محمدرضا سنگری، «اندیشهٔ نمادهای قرآنی در مثنوی»، م. رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی، بهار، (۱۳۹۰)، ۸۰.

هندو، ترک و زنگی، ترک و رومی، ترک و ارمنی، ترک و عرب، ترک و تُرک و تُرک و بلغار، ترک و عجمی و توصیفاتی چون تُرک و عشوه‌گری، صلابت و خشونت تُرکانه، تُرک و معشوق، تُرک و سلح‌داری، و تُرک و یغما، ترک و چشم‌تنگی ... و استعاراتی چون؛ تُرک و خورشید، تُرک و ماه ... از موتیف تُرک حداکثر بهره برداری را نموده است.

۱- تقابل تُرک و هندو:

هندوستان و هندوان به لحاظ ارتباطات تاریخی، فرهنگی و زبانی بیشترین نسبت را با ایرانیان داشته اند. در اینجا مجال پرداختن به تاریخ مشترکات نژادی و زبانی دو قوم هند و ایرانی نیست. تحقیقات متعددی دربارهٔ قوم هند و اروپایی و هند و ایرانی نگاشته شده است. بسیاری از مشترکات فکری، اعتقادی و زیستی تاریخی این دو قوم منبث از همان دوران اتحاد اولیهٔ قوم «هندوایرانی» است. البته بین هندیان و ایرانیان چه در دوران اسطوره‌ای و چه تاریخی تقارن‌ها و کشمکش‌هایی نیز بوده است. در دوران اسلامی در بین ایرانیان چهره‌ای بسیار منفی از هند/هندوان رواج و بازتاب وسیعی در آثار ادبی یافت. در این دوران آنچه بین سلسلهٔ تُرکان غزنوی و هندوان رقم خورد و بعدها دست مایهٔ نمادپردازی‌های شاعرانه گردید ریشه در لشکرکشی‌های بی‌امان غزنویان به سرزمین هندوان با داعیهٔ اسلام‌گستری بود در حالی که لشکرکشی به هند علاوه بر منافع سیاسی و مذهبی، دارای منافع فراوان اقتصادی بود. غارت شهرها، روستاها و معابد هند، سرمایه‌نقدی لازم برای خرید غلام و تشکیل ارتش دائمی فراهم می‌آورد. همچنین از نیروی انسانی هند در قالب اسرا و غنایم جنگی (غلام) بهره برداری می‌شد. تاکتیک نابودی منافع اقتصادی هندیان و خالی ساختن شهرها و روستاهای هند از نیروی فعال و کارآمد از طریق گرفتن اسیر، ضمن تضعیف موقعیت حاکمان محلی هند موقعیت سیاسی، نظامی و اقتصادی حکومت ایران [غزنویان] را افزایش می‌داد¹⁹. بازتاب غزوات محمود و مسعود در هندوستان را در اشعار غلوآمیز عنصری و منوچهری می‌توان مطالعه کرد. با عنایت به این نکتهٔ تاریخی است که در غالب آثار منظوم فارسی از هندوان با تعبیری شاعرانه و نمادین توصیفی منفی دیده می‌شود.

هند/هندو در ادبیات فارسی نماد: سیاهی، جادویی، کفر و کافری، ستیزه‌خویی، شب، تیرگی، سیاهکاری، سیاهی چشم معشوق، آب و گل، زلف سیاه یار، کاکل یار، تباهی و زشتی، نماد زحل (نحوست)، حسد و کینه، گنگی و لالی²⁰، غلامی و بندگی، منکری و انکار، غیرعاشق، دنیا و تعلقات ناچیز، هم سنخ زنگی، مقابل رومی، مقابل بلغاری ... است. تنها توصیف مثبت از هند/هندو کاربرد آن برای «عالم معنی/عالم روحانی» است²¹، اما در شعر فارسی موتیف «تُرک» در تقابل با «هندو» همهٔ نمادهای مقابل/متضاد هندو را ندارد. بیشترین نمادپردازی مولانا از «تُرک» نیز در مقابل هندو است. این تقابل شامل: تقابل سفید (تُرک) و سیاه (هندو)، ایمان تُرکانه و کفر و انکار هندوانه، روز و شب، سفیدی و سیاهی چشم، گل و گل، گونهٔ سپید معشوق و زلف/کاکل معشوق، شادی ترکانه و غم هندوانه، سعادت تُرکانه و نحوست هندوانه، سروری تُرکان و غلامی هندوان، و مواردی نظیر آن است. اکنون به نمونه‌ها و شواهد نمادپردازی‌های مولانا از «تُرک» در مقابل «هندو» می‌پردازیم.

۱-۱- سحر و جادویی:

پیش‌تر اشاره شد که سابقهٔ کشمکش ایرانیان و هندوان به روزگار اساطیری و حماسی می‌رسد. در شاهنامهٔ فردوسی این مواجهه ذکر شده است. نخستین بار در داستان ضحاک ماردوش از او به عنوان پادشاه هندوستان یاد می‌شود و آن سرزمین جایابش جادوان و جادوگری معرفی می‌شود. تردیدی نیست که در اشعار فارسی نسبت دادن سحر و جادو به هند از این جا به یادگار مانده است. فردوسی هندوستان را با جادوستان هم قافیه می‌کند:

بدین سان بیامد به هندوستان / گذشت از بر آب جادوستان²²

- 19 اسماعیل حسن زاده، «ساختار و عملکرد سپاه غزنویان» پژوهشنامه علوم انسانی ۵۲، زمستان، ۱۳۸۵، ۱۳۵.
- 20 خاقانی: خرد بوسد سر کلکت که چون او / عرابی نطق هندویی ندارد (دیوان اشعار، قطعه ۱۱۷)
- 21 خاقانی: من همی در «هندمعنی» راست همچون آدمم / وین خران در چین صورت کوژ چون مردم گیا (دیوان اشعار، قصیده ۷)
- و عطاز: اگر ترک شکرگیری تو چون با / به «هندوستان روحانی» رسی باز (بلبل نامه، مقاله)
- 22 ابوالقاسم فردوسی، شاهنامه، تصحیح سعید حمیدیان، (تهران: چاپ مسکو، نشر قطره، ۱۳۲۴)، بخش ۳۱، پادشاهی بهرام گور.

پدیدست نامت به هندوستان
سنایی غزنوی می گوید:
به روم و به چین و به جادوستان²³
با نفسش سحر نمایان هند
در هویش چهره گشایان چین²⁴
مولانا می گوید:
سوفسطاییم کرد سحر
ای تُرک نموده هندوی را²⁵
سحرمعشوق چنان قوی است که عاشق را از عقل و منطق خارج کرده و به بی منطقی سوفسطاییان سوق داده است. معشوق چنان کشش و جاذبه ای دارد که دو خصم دیرینه²⁶ دست در دست هم با صورت در پای وی می افتند و کینه دیرینه را با دیدن روی معشوق به فراموشی می سپارند.

۱-۲-روز و شب

از تُرک سفیدپوست به عنوان نماد روز و هندو سیاه پوست به عنوان نماد شب، شواهد و نمونه های بسیاری در آثار ادبی فارسی است. مولانا می گوید:

روزی است اندر شب نهران ترکی میان هندوان
شب ترکتازی ها بکن کان ترک در خرگاه شد
جان های باطن روشن شب را به دل روشن کنان
هندوی شب نعره زنان کان ترک در خرگاه شد²⁷
روز پنهان در شب مانند پنهان شدن تُرک در بین هندوان است.
وان شب که صبح او تو باشی
هم روح بود خراب و هم تن
تُرکی کند آن صبح و گوید
با هندوی شب به خشم سن سن²⁸
صبح(شراب صبحگاهی) است؛ اما مولانا معنای ثانویه آن یعنی روز را با شب مقابل کرده است. همچنین به ایماء روح را
تُرک و تن را هندو خوانده است. در نمونه زیر نیز علاوه بر سفیدی و سیاهی بدی و نیکی هم مد نظر هست:
ای آنک بزادیت چو درمرگ رسیدید
این زادن ثانی است بزاید بزاید
گر هند و گر ترک بزادیت دوم بار
پیداشود آن روز که روبند گشاید²⁹
این نماد در ادبیات فارسی بسیار پرسامد است. عطار می گوید:
ای بت بریط نواز پرده مستان بساز
کز رخ هندوی شب پرده دریده است صبح³⁰
و بیدل دهلوی می گوید:
کسی تا کجا ناز سیزان کشد
به هندوستان یک گلندام نیست³¹

۱-۳-نفس، سیاهکاری، طراری

رنگ تیره هندوان که به تیرگی شب بازخوانی شده در مقابل رنگ روشن تُرکان علاوه بر مظاهر سپیدی و سیاهی در اثری همنشینی زبانی-تصویری و البته زمینه های خصومت تاریخی به سیاهکاری و تبهکاری فرافکنی شده است:

- 23 فردوسی، شاهنامه، بخش ۱۰، داستان رستم و اسفندیار.
24 مجددوبن آدم سنایی، دیوان سنایی غزنوی، مصحح بدیع الزمان فروزانفر(تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۸۳)، قصیده ۱۱۶.
25 جلال الدین محمد مولوی، کلیات شمس تبریزی، مصحح بدیع الزمان فروزانفر(تهران: نشر آگاه، ۱۴۰۰)، غ ۱۱۶.
26 خصومت بین تُرکان و هندوان بیشتر معطوف به لشکر کشی های غزنویان به هندوستان است. پیش از آن سابقه ای وجود ندارد. مولانا در بیتی دیگر این خصومت را این گونه بیان کرده است:
شیخ هندو به خانقاه آمد
نی تو ترکی درافکن از بامش (مولوی، کلیات شمس، غ ۱۲۹۰)
یعنی اگر تو تُرک باشی اجازه نمی دهی آن هندو در بام جلوه گری و خودنمایی کند.
27 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۲۵.
28 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۳۴.
29 مولوی، کلیات شمس، غ ۶۵۶.
30 فریدالدین عطار نیشابوری، دیوان اشعار، مصحح بدیع الزمان فروزانفر، (تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۶)، غ ۱۴۶.
31 میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی، دیوان بیدل دهلوی، مصحح اکبر بهداروند، (تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۶)، غ ۷۰.

- نفس هندوست و خانقه دل من
 بس که اصل سخن دو رو دارد
 از برون نیست جنگ و آرامش
 یک سپید و دگر سیه فامش³²
 در شعر فارسی نمادینه شدن هندو به نفس، طرّاری (راهزنی) و مکاری پربسامد است:
 سنایی غزوی: خود پدید است تا به مکاری چه دهد هندویی و طرّاری³³

۱-۴- کفر و کفاری و انکار و منکری:

هندو که اکنون سیاهکار و پر مکر و سیه روز است با وجود سوابق خصومت اطلاق کفر و کفاری بدو کار دشواری نیست. سلطان محمود کشورگشایی و قدرت نمایی های خود را غزوه و جهاد با کافران هند می دانست. این گفتمان ناصواب در متون ادب فارسی رسوب کرد تا آنجا که مولانا با وجود عارف بودن و ادعای صلح کل و وحدت ادیان و انسان ها، همین زبان گفتمانی را به کار می برد و عجیب تر آن که این فراز و فرود و این مرحوم و مطعون بودن را به خدا نسبت می دهد! چطور می شود خداوند بر سر «ترک» (در اینجا ساقی و یا شمس تبریزی) تاج ایمان و بر چهره هندو داغی از کفر نهاده باشد و یا از ابتدای خلقت یکی را مقیم خانقاه پاکی و معرفت کرده باشد و دیگری را قمارباز خرابات ناپاکی:

- ترک راتاجی به سر کایمان لقب دادم تو را در رخ هندو نهاده داغ کاین کفرست، ها
 آن یکی صوفی مقیم صومعه پاکی شده وین مقامر در خراباتی نهاده رخت ها³⁴
 که ترکم و گه هندو گه رومی و گه زنگی
 از نقش تو است ای جان اقرارم و انکارم³⁵

۱-۵- کاکل و زلف معشوق:

سنت ادبی دیگری با گفتمان هندو و کفر پیوند یافته و آن تشبیه سیاهی زلف به کفر و هندو است. گرچه هندو خواندن زلف معشوق به تباهی و زشتی کفر کافر خواندن آن نیست.

مشک گفتم زلف او را زین سخن بشکست زلف
 هندوی زلفش شکسته رو به ترکستان نهاد³⁶
 عطار: بسی هندوست زلف کافرش را
 یکی زان ها مسلمانم نیامد³⁷
 هندو خواندن زلف یا ز بابت تشابه رنگ (سیاهی) است؛ اما «کاکل» موی جلوی پیشانی که همان طره است معنایی افزون بر سیاهی دارد. به قول صوفیه کاکل را از آن جهت طره (از لغت طرار و رهن) گفته اند که رهن سالک عاشق است و فتنه انگیز و غوغایی: براق عشق گزیدم که تا به دور ابد
 به سوی طره هندو به ترکناز رویم³⁸
 عطار: هر کجا در هردو عالم فتنه ایست
 ترکناز طره هندوی توست³⁹
 حافظ: عافیت می طلبد خاطر م را بگذارند
 غمزت شوخش و آن طره طرار دگر⁴⁰
 سعدی: آن دم که جعد زلف پریشان برفکنند
 صد دل به زیر طره طرار بنگرید⁴¹

۱-۶- ستیزه خویی، سلحداری، خون ریزی:

به دنبال فتنه گری و طرّاری نسبت ستیزه خویی و سلحداری و خون ریزی به زلف و کاکل سهل و ساده است؛ اما برخلاف

- 32 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۲۹۰.
 33 سنایی، حایقه الحقیقه، مصحح مدرس رضوی، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹)، ۱۴.
 34 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۵۲.
 35 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۴۵۸.
 36 مولوی، کلیات شمس، غ ۷۵۰.
 37 عطار، دیوان اشعار، غ ۲۸۴.
 38 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۷۴۱.
 39 عطار، دیوان اشعار، غ ۴۱.
 40 شمس الدین محمد حافظ شیرازی، دیوان حافظ، تصحیح غنی و قزوینی، (نشر هنرور، ۱۳۹۸)، غ ۲۵۲.
 41 مصلح الدین سعدی، کلیات دیوان سعدی، مصحح محمدعلی فروغی، (تهران: نشر هرمس، ۱۴۰۰)، غ ۲۹۲.

موارد پیشین تقابل هندو در این معنا با «ترک» البته مستبعد است و از این جهت در این معنی اخیر کمتر شاهد مثالی می توان برای تقابل تُرک و هندو یافت؛ چراکه واضح است که تُرک (چه در معنای لفظی و چه معنای استعاری و نمادین از معشوق) در خون ریزی و ستیزه دست کمی از هندو ندارد.

بر تُرک ظن بد میر و متهم مکن
مستیز همچو هندو بشتاب همراها⁴²
به چند شاهد مثال از دیگر شاعران بسنده می شود:

عطار: هست ترک و من به جان هندوی او لاجرم با تیغ در کار آمدست⁴³

خاقانی ساختارشکنی زیبایی در بیان نمادین سپیدی و سروری برای تُرک و سیاهی و غلامی برای هندو دارد:

تو ترک سیه چشمی هندوی سپیدت من خواهی کُلهم سازی خواهی کمرم بخشی⁴⁴

یعنی تُرک را ابتدا سیه می خواند اما سیه چشم (در حالی که نماد سیاهی چشم همیشه هندوست) آنگاه خود را که سپیداندام است غلام (هندوی سیاه) با این توضیح که هندوان در پیشه غلامی هم آزموتیف های پربسامد در ادبیات فارسی است (آن تُرک می خواند. در بیت زیر تُرک را در درخشش بالاتر از آفتاب دانسته، و خورشید آسمان را غلام سیاه او.

خاقانی: ترک من کآفتاب هندوی تست عید جان ها هلال ابروی تست⁴⁵

سعدی هم درباره سلح داری و خون ریزی هندوان می گوید:

نظری به لشکری کن که هزار خون بریزی به خلاف تیغ هندی که تو در نیام داری⁴⁶

۱-۷- مردمک چشم معشوق:

با این که در ادبیات فارسی هندو از نمادهای پربسامد است اما در آثار مولانا فقط همین بیت دیده شد:

ای زهره ز چشم های هندو ترکانه تو تیر در کمان نه⁴⁷

از «چشم هندو» هم سیاهی مردمک چشم منظور است و هم تیراندازی با مژگان. زیبایی تعبیر مولانا در آمیختن کار هندو با تُرک است. هندو باید ترکانه رفتار کند.

۱-۸- ترک و تنگ چشمی:

مولانا در غزلی زیبا و پراحساس که در آن چندین لغت و اصطلاح ترکی به کار رفته، یک صفت منفی به تُرک نسبت داده و آن «تنگ چشمی» است. تنگ چشمان از بخل و حسادت نمی تواند موفقیت و سعادت دیگران را ببیند. در این نمونه چون شعر عاشقانه است در یک بیان پارادکسی مولانا می گوید گشاید روزی من عاشق، از آن تنگی چشم توست (هم تنگی ظاهری چشم ترکان و هم تنگ چشمی و بخل). گویا ذمی شبیه به مدح است:

42 مولانا در یک غزل زیبا نشان می دهد که زبان ترکی را می داند و به کاربرد الفاظ و عبارات ترکی در شعرش علاقه مند است.

نام شتر به ترکی چه بود بگو ۱۰۵
چون کودکان دوان شده ایم از بی قضا (مولوی، کلیات شمس، غ ۲۰۱)

ما زاده قضا و قضا مادر همه است
چون ترک گوید اشبو مرد رونده را

اما چنین نماید که اینک تمام شد
اشبوی ترک چیست که نزدیک منزلی

چون راه رفتنی ست توقف هلاکت ست
چونت قنق کند که بیا خرگه اندر آ

صاحب مرونی ست که جانش دریغ نیست
لیکن گرت بگیرد ماندی در ابتلا

بر ترک ظن بد میر و متهم مکن
مستیز همچو هندو بشتاب همرها

در زبان ترکی دوا=شتر اشبو=ارادات زبات ترکی معادل «اینه/همینه» در زبان فارسی قنق=مهمان

43 عطار، دیوان اشعار، غ ۴۶.

44 افضل الدین خاقانی، دیوان خاقانین، مصحح سیدضیا سجادی، (تهران: نشر زوار، ۱۳۳۸)، غ ۳۲۳.

45 خاقانی، دیوان، ترجیعات، ۶.

46 سعدی، دیوان اشعار، غ ۵۶۸.

47 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۳۵۹.

رزق مرا فراخی از آن چشم تنگ توست

ای تو هزار دولت و اقبال تو به تو⁴⁸

۱-۹-آب و گل و تعلقات:

هندوان به دلیل سیاهی و تیرگی نماد تعلقات دنیایی و آب و گل هستند و در مقابل ترکان ترکستانی سفیدرو نماد حوریان زیباروی آن دنیا:

به هندستان آب و گل به امر شهریار آمد⁴⁹

ز ترکستان آن دنیا بنه ترکان زیبارو

هندوبک هستی را ترکانه تو یغما کن⁵⁰

چون مست ازل گشتی شمشیر ابدستان

۱-۱۰-غم و اندوه:

تُرک نماد شادی و هندو نماد غم است. دنیا محل تظاهر این دو متضاد است. آدمی هر دم اسیر غم و شادی است: زان سوکه ترک شادی و هندوی غم رسید آمد شدیست دایم و راهیست ناپدید⁵¹

۱-۱۱-نحوست (زُحل):

هندو نماد زُحل / کیوان و زُحل خود نماد نحوست است. به قرینه شواهد دیگر لابد تُرکان نماد مشتری / برجیس و آن نماد سعد و نیکبختی است:

گرچه بالاست نحس شد نامش

طالع هند خود زحل آمد

می بد را چه سود از جامش⁵²

رفت بالا نرست از نحسی

۱-۱۲-حسد و کینه:

حسد و کینه نیست اعلامش⁵³

بد هندو نمودم آینه ام

۱-۱۳-غلامی و بندگی:

بدرستی روشن نیست که از چه زمانی از هندوان به عنوان غلامان و دربانان در درگاه و بارگاه های ایرانی استفاده شده است. آن چه مسلم است این است که با لشکرکشی های سلطان محمود به هندوستان و به اسارت و بردگی کشاندن مردان دیار هند دربارهای شاهی و خلافت عباسی مشحون از غلامان و خدمتکاران هندو شد. یکی از پر بسامدترین نمادهای هندو در ادبیات فارسی همین غلامی و بندگی است:

تُرک فلک چاکر شود آن را که شد هندوی او⁵⁴

جان ملک سجده کند آن را که حق را خاک شد

48 مولانا در این غزل توصیفات تازه ای از «تُرک» (در اینجا قلیج ارسلان سلجوقی است که از سلاجقه روم است و سه بار در جنگ های صلیبی بر صلیبیون پیروز شده است) دارد. استفاده از چند لغت و عبارت ترکی نیز جالب توجه است:

ای ترک ماه چهره چه گردد که صبح تو
آبی به حجره من و گویی که **گل برو**
تو ماه ترکی و من اگر ترک نیستم
دانم من این قدر که به ترکی است **آب سو**
آب حیات تو گر از این بنده تیره شد
ترکی مکن به کشتنم ای ترک ترک خو
ای ارسلان قلیج مکش از بهر خون من
عشقت گرفت جمله اجرام مو به مو
زخم قلیج مبادا بر عشق تو رسد
از بخل جان نمی کنم ای ترک گفت و گو
برما فسون بخواند **ککچک ای قشرون**
نام تو ترک گفتم از بهر مغلظه
49 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۷۰.
50 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۸۷۶.
51 مولوی، کلیات شمس، غ ۸۷۹.
52 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۲۹۰.
53 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۲۹۰.
54 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۱۳۰.

ای **سزدش تو سبرک سزدش قبی** بجو (مولوی، کلیات شمس، غ ۲۲۳۳)
زیرا که عشق دارد صد حسد و عدو (مولوی، کلیات شمس، غ ۲۲۳۳)

مولانا وقتی می گوید «تُرک فلک» در اینجا مرادش سلطان آسمان (آفتاب) است. معنای عرفانی بیت برای بیان عظمت انسان خاکسار (صوفی) با تقابل زیبای تُرک و هندو برای سروری و غلامی زیباتر و موثرتر بیان شده است.

در ابیات زیر هندو استعاره از غلام در مقابل سروری تُرک است:

همه شیران بده در حمله او چون سگ لنگ همه ترکان شده زیبایی او را هندو⁵⁵
 هندوی ساقی دل خویشم که بزم ساخت تا ترک غم ننازد کامروز طوی⁵⁶ نیست⁵⁷
 آن چه روی است که ترکان همه هندوی وی اند ترک تازغم سودای وی از چند گذشت⁵⁸
 بوی خموش خلق را در کوزه فجاج کرد شد هزاران ترک و رومی بنده و هندوی او⁵⁹
 از این نماد شاعران بسیار استفاده کرده اند. به دو نمونه اشاره می شود:
 خاقانی: این است همان درگه کو را ز شهان بودی ديلم ملک بابل هندو شه ترکستان⁶⁰
 سعدی: سعدی از پرده عشاق چه خوش می گوید ترک من پرده برانداز که هندوی توام⁶¹

۱-۱۴- بی خبر از عشق:

مولانا جاذبه عشق معشوق را چنان قوی می داند که هیچ کس از آن امان ندارد چه فرد عاشق پیشه (تُرک) و چه بی خبر از عشق (هندو):

در عربده افتاده از عشق چنین خوبان هم لشکر ترکستان هم لشکر هندستان⁶²

۱-۱۵- زشتی:

با توجه به ویژگی هایی که بر شمرده شد بدیهی است که هندو مظهر زشتی هم باشد تا آنجا که شاعری چون بیدل دهلوی می گوید:
 کسی تا کجا ناز سبزان کشد به هندوستان یک گلندام نیست⁶³

۱-۱۶- خال:

ملاحظه شد که تمام نمادپردازی ها از هندو منفی است. شاید تشبیه خال به هندو به جهت سیاهی و ستیزه گری که از تشبیهات کهن ادبیات فارسی است تنها نماد مثبت از این موتیف است. احتمالاً نخستین بار رودکی آن را به کار برده است:

نیارم بر کسی این راز بگشود مرا از خال هندوی تو بغنود⁶⁴

شاعران زیادی این نماد را استفاده کرده اند. به چند نمونه بسنده می شود:

خواجهی کرمانی: قمرت به خال هندو خطی از حبش گرفته شکر ت به خط مشکین تب آفتاب بسته⁶⁵
 نظامی: زنگی زلف و خال هندو رنگ هر دو بر یک طرف ستاده به جنگ⁶⁶
 و بیت مشهور خواجه حافظ شیرازی که سمرقند و بخارا را در مقابل خال هندوی یار می بخشد:
 اگر آن ترک شیرازی به دست آورد دل ما را به خال هندوش بخشم سمرقند و بخارا را⁶⁷

55 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۲۱۸.

56 طوی: در زبان ترکی یعنی عروسی.

57 مولوی، کلیات شمس، غ ۴۵۹.

58 مولوی، کلیات شمس، غ ۴۲۰.

59 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۵۸۸.

60 خاقانی، دیوان، قصیده، ۱۶۸.

61 سعدی، دیوان اشعار، غ ۳۶۳.

62 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۸۶۴.

63 بیدل دهلوی، دیوان اشعار، غ ۷۷۰.

64 ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی، دیوان رودکی، مصحح امیرحسین معینی، (تهران: نشر طایه، ۱۳۹۷)، مثنوی ها ۵.

65 کمال الدین محمود بن علی خواجهی کرمانی، دیوان خواجهی کرمانی، مصحح احمد سهیلی خوانساری، (تهران: نشر نگاه، ۱۳۹۴)، غ ۷۹۹.

66 جمال الدین ابومحمد الیاس نظامی گنجوی، حمسه نظامی، (تهران: نشر هرمس، ۱۳۹۹)، حمسه، هفت بیکر، بخش ۲۱.

67 حافظ، دیوان، غ ۳.

۲- تقابل تُرک و تاجیک:

تقابل تُرک و تاجیک نیز از موتیف های پربسامد در ادبیات فارسی است. تاجیک به غیر عرب و غیر ترک اطلاق می شود. برخی معتقدند تاجیک یعنی عربی که در سرزمین عجم بالیده شده (آندراج-غیاث اللغه- برهان) شکل دیگر این لغت تازی، تازیکی و داجیک است. بسیاری از محققان تاجیکان را از نژاد خالص ایرانی دانسته اند و سرزمین آنها را ترکستان و خوارزم می دانند (قاموس الاعلام-معین). مولانا از تقابل تُرک و تاجیک بارها بهره برده اما وجوه اختلاف آن دو چندان روشن نیست. با این حال پیدا است که تُرک را بر تاجیک ترجیح می نهد. مثلاً در بیتی تن را تاجیک و جان را ترک جان دانسته است و یا در مقابل یک لحظه تاجیک بودن یک ساعت خود را تُرک می داند:

اگر تُرکست و تاجیکست بدو این بنده نزدیکست / چو جان با تن و لیکن تن نبیند هیچ مرجان را⁶⁸
 ترکی همه ترکی کند تاجیک تاجیکی کند / من ساعتی ترکی شوم یک لحظه تاجیکی شوم⁶⁹
 گاهی هم در مرتبه فناء الهی از تمایزات صوری تُرک و تاجیک و... در گذشته و سَرش متوجه معشوق می شود:
 ترک کی تاجیک کی زنگی کی رومی کی / مالک الملکی که داند موبه مو سَر وعلن⁷⁰
 خود چه جای ترک و تاجیک است و زنگ فهم کرده ست آن ندا را چوب و سنگ⁷¹

۳- تقابل تُرک و ارمنی:

مولانا چندین بار تُرک و ارمنی را مقابل هم قرار داده است. در بیتی تُرک را عاشق و باخبر از عوالم عشق می داند و ارمنی را بی خبر از عشق:

در عشق بدل شود همه چیز / ترکی سازند ارمنی را⁷²
 در بیتی دیگر تُرک را اهل سماع صوفیانه و وجد عارفانه می داند و ارمنی را نماد بطر و شادی بی معنا:
 هست سماع ما نظر هست سماع او بطر / لیک نداند ای پسر ترک زبان ارمنی⁷³
 در بیتی دیگر تار و ارمنی را مظهر تاریکی و غم و کفر و بی نصیبی می خواند:
 رو به میان روشنی چند تار و ارمنی / تیغ و کفن بپوش و رو چند ز جیب و آستین⁷⁴

۴- تقابل تُرک و رومی:

در اشعار مولانا موتیف رومی و تقابل تُرک و رومی از پربسامدترین موتیف هاست؛ اما برآستی وجه تمایز معنادار بین تُرک و رومی چندان مشخص نیست. به نظر می رسد مولانا به هردو تعلق خاطر دارد و مقابل آوردن آن دو نه برای خوارداشت رومی در مقابل تُرک است؛ مثلاً در توصیف معشوق (احتمالاً شمس تبریزی) رخسارش را هاشمی (عرب)، پشت او را تُرکی، زلف هایش را دیلمی و چانه و ذقنش را رومی می خواند:

هاشمی الوجه ترکی القفا / دیلمی الشعر رومی الذقن
 روحه روحی و روحی روحه / من رأی روحین عاشا فی بدن⁷⁵
 در نمونه زیر مولانا تُرک و رومی را برای فهم زبان بی زبانان به یکسان دعوت می کند:
 اگر طلسن اگر رومین⁷⁶ و گر ترک / زبان بی زبانان را پیاموز

- 68 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۸.
 69 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۳۸۵.
 70 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۴۹.
 71 جلال الدین محمد مولوی، مثنوی معنوی، مصصح ریتولد الن نیکلسون، (تهران: نشر دوستان، ۱۳۶۵)، دفتر اول، بخش ۱۰۴.
 72 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۲۲.
 73 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۴۹۵.
 74 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۸۳۹.
 75 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۱۲۷.
 76 طط = احتمالاً مخفف طاط/تات از اقوام ایرانی در شمال ایران کنونی است. رومین = روم

اگر کی در فریندش یوقسا یاوز اوزن یلداسنا بو در قلاوز
چپانی برک دت قر تن اکشدر اشیت بدن قراقوزیم قراقوز⁷⁷
و یا در بیت زیر تُرک و رومی را در یک مقام (بدون تفوق یکی بر دیگری) قرار می دهد:
بوی حُمُش خلق را در کوزة فقاغ کرد شد هزاران ترک و رومی بنده و هندوی خم⁷⁸

۵- تقابل تُرک و بلغاری:

در ابیات فارسی بلغار مظهر و نماد سفیداندامی است. سنایی غزنوی برای بیان تضاد بین سفید و سیاه، هندو و بلغار به کار می برد و به جایباش آن ها یعنی خزر/مازندران هم توجه می دهد.

گه کند ماه نقشت اندر دل در خزر هندو در حبش بلغار⁷⁹
اما مولانا از موتیف بلغار چنین بهره برداری کرده است؛ طرّه بلغاری، غارت بلغاری (شبهات لفظی با غارت را هم باید در نظر گرفت)، مقام کفر-کفرستان، زیباروی، بردگی و غلامی، اما در دو بیت بلغاری را با تُرک مقابل نموده است:
تُرکیت به از خراج بلغار هر سن سن تو هزار رهزن⁸⁰
در بیت زیر نیز زیبایی معشوق را با ترکیب اوصاف تُرک و بلغار ترسیم نموده است:
یا چشمه خضرست روان گشته بدین سو یا ترک خوش ماست زبلغاررسیده⁸¹
تُرک از بلغار رسیده اغراق در سپیدی و زیبایی است؛ یعنی زیبای زیبا. نمونه های دیگر از کاربرد نمادین بلغار بدون مقابله با تُرک به قرار زیر است:

عجب آن نافه تاتار چون است عجب آن طرّه بلغار چون است⁸²
ما موسیم و تو مهاگاهی عصا گه اژدشا ای شاهدان ارزان بها چون غارت بلغار شد⁸³
نمازت کی روا باشد که رویت به هنگام نمازست سوی بلغار⁸⁴
چون شاهد مشهور بیاراست جهان را از شاهد و از پرده بلغار رهیدیم⁸⁵
جمال حور به از بردگان بلغاری شراب روح به از آش های بلغوری⁸⁶

۶- تقابل تُرک و عرب:

عرب از پربسامدترین موتیف ها در اشعار مولانا است. مولانا در اشعارش بظاهر عرب را بر تُرک و فارس و... برتری می نهد و مرادش در تمام این موارد ترجیح شخص پیامبر اسلام است نه قوم عرب⁸⁷. به همین دلیل زبان عربی را بر دیگر زبان ها حتی زبان خودش ترجیح می نهد. در مواردی نیز عرب را تحقیر می کند و در این موارد مرادش عرب عاربه است. در مثنوی چندین بار با شخصیت اعرابی داستان نقل کرده و در تمام آن ها آنان را مظهر جهل و ساده لوحی معرفی می کند:

- 77 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۱۸۳.
78 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۵۸۸.
79 سنایی، دیوان اشعار، قصیده ۷۵. یعنی در خزر (که مردمانی سفید دارد) هندو یافت نمی شود و در حبش (که مردمانی سیاه دارد) بلغاری.
80 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۳۴. ای معشوق! ترکتازی و غارت تو (دل مرا) از خراج گزارای بلغار بهترست. تو یکبار مرا خطاب کرده و بگویی «ای تو! من آن را به هزار رهزنی دل از جانب بلغار ترجیح می دهم.
81 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۳۳۳.
82 مولوی، کلیات شمس، غ ۳۵۸.
83 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۳۱.
84 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۰۴۸.
85 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۱۰۸.
86 مولوی، کلیات شمس، غ ۳۰۷۳. در این بیت آش های بلغوری از ساختار تجنیسی بلغار اخذ شده است و گرنه آش بلغارستان شهری پر فرهنگ عامیانه ندارد.
87 به عنوان نمونه در غزل زیر پیامبر را بدین وصف زیبا می ستاید:
ربود عقل ودلم را جمال آن عربی درون غمزه مستش هزار بوالعجبی
...پرپر رستم سرمست بر سر کوبیش به خشم گفت چه گم کرده ای چه می طلبی
شکسته بسته بگفتم یکی دو لفظ عرب اتیت اطلب فی حیکم مقام ابی
جواب داد کجا خفته ای چه می جویی به پیش عقل محمد پلاس بولهبی (مولوی، کلیات شمس، غ ۳۰۴۹)

۶-۱- توجیح عرب بر تُرک:

فقط یک بار چنین تعبیری در اشعار مولانا دیده می شود:

تبع عرب بر کنیم بر سر ترکان ز نیم چون لطف بر کشد بر خط لولی رقم⁸⁸

۶-۲- غارتگری و یغمایی عرب:

رخت کشیدم به حج تا کنم آنجا قرار برد عرب رخت من برد قرارم طواف⁸⁹

۶-۳- فارسی و عرب:

ایرانیان برای تحقیر اعراب آنان را سوسمارخور و شیر شترخور لقب می دادند.⁹⁰ مولوی می گوید:
 ارز که برای حج در ریگ و بیابان ها با شیر شتر سازد یغمای عرب بیند⁹¹
 در خطاب به پیامبر اسلام می گوید؛ کسانی که سخنان ترا شنودند و آن را فهمیدند از عرب و حبش برتر هستند:
 احمدا دیدی که قومی از ملوک مستمع گشتند گشتی خوش که بوک
 این ریسان یار دین گردند خوش بر عرب این ها سر اند و بر حبش⁹²

۶-۴- توجیح زبان عربی بر پارسی:

چه غمست از زرم بشد که می هست همچو زر
 عربی گرچه خوش بود عجمی گو تو ای پسر⁹³
 پارسی گو گرچه تازی خوشترست عشق را خود صد زبان دیگرست⁹⁴
 خمش از پارسی تازی بگویم فواد ما تسلیه المدام⁹⁵

۶-۵- توجیح زبان پارسی بر عربی:

پارسی گویم هین تازی بهل هندوی آن تُرک باش ای آب و گل⁹⁶
 چو من تازی همی گویم به گوشم پارسی گوید مگر بد خدمتی کردم که این سو رو نمی آری⁹⁷

۶-۶- مفاخرات عرب:

مولانا از دو افتخار برای عرب یاد می کند؛ غزوه/ جهاد، فصاحت زبان و بخشش/ عطا(احتمالا اشاره به حاتم طایی):
 جهاد و عطا= هم عرب را فخر غزوست و عطا
 فصاحت زبان= اوی او رفته پری خود او شده
 در عرب تو همچو اندر خط خطا⁹⁸
 تُرک بی الهام تازی گو شده⁹⁹

88 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۷۱۷.

89 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۳۰۵.

90 فردوسی در شاهنامه:

ز شیر شتر خوردن و سوسمار عرب را به جایی رسیده است کار
 که تخت کیانی کند آرزو نفو بر تو ای چرخ گردان نفو

91 مولوی، کلیات شمس، غ ۶۱۷.

92 مولوی، مثنوی، دفتر دوم، بخش ۴۴.

93 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۱۷۶.

94 مولوی، مثنوی، دفتر سوم، بخش ۱۸۴.

95 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۱۸۱. مصرع دوم بیتی مشهور از ابوطیب متنی است. مولانا با اشعار متنی مانوس بوده است.

96 مولوی، مثنوی، دفتر سوم، بخش ۱۲۹.

97 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۵۰۲.

98 مولوی، مثنوی، دفتر اول، بخش ۱۱۱.

99 مولوی، مثنوی، دفتر چهارم، بخش ۷۹.

۶-۷- بی بهره گی عرب از عشق:

چون عرب با ربیع و اطلاع ای ایاز می کشی از عشق گفت خود دراز¹⁰⁰
منظور مولوی در بیت فوق آن است که عرب از عشق همان مقدار می داند که از جایبانش دراطلال و دمن. او فقط از عشق بیابانی و نفسی می تواند سخن بگوید نه بیش از آن.

۷- تُرک و تُرکد:

مولانا یکی دوبار تُرک را با تُرکد مقابل کرده است. در انتهای غزلی به داستان تُرک و تُرکدی اشاره می کند که در آن تُرکد رخت تُرک را دزدیده است:

پوست بهل دست در آن مغز زن یا بشنو قصه آن تُرک و تُرکد
کُرد پی دزدی انبان تُرک خرقة پوشید و سر و مو سترد¹⁰¹

۸- تُرک و زنگبار:

زنگبار به سواحل شرقی آفریقا گفته می شد. در ادبیات فارسی مظهر تیرگی و سیاهی و غلامی است مانند هندو. در اشعار مولانا تقابل تُرک و زنگی/زنگباری مانند تُرک و هندوست:

خاک و آب از عکس او رنگین شده جان بیاریده به تُرک و زنگبار¹⁰²
گه ترکم و گه هندوگه رومی و گه زنگی از نقش تو است ای جان اقرارم و انکارم¹⁰³

اوصاف ویژه ترکان در اشعار مولانا

۱- معشوق

بیشترین بسامد کاربرد نمادین ترک هم در ادب فارسی هم در اشعار مولانا «معشوق» است. ایرانیان ترکان شرق را (خلخی، ترکستانی، طرازی و...) از بیاروی می دانستند و چشمان تنگ و روی سپید و موی آویخته و تنگی دهانشان را ستوده اند. این معشوق در دوره های اولیه شعر فارسی دری (سامانیان، غزنویان و سلجوقیان) با وجود محبوبیت چندان ارج و قربی ندارد چرا که غالباً کنیزانی هستند که در اسواق خرید و فروش می شوند و حتی بین زن و مرد بودنشان چندان تفاوتی نیست. در روزگار مولانا که جریان عرفان و تصوف و حکمت حاکم بر شعر فارسی است این معشوق (با همان اوصاف نمادین ترکانه) به معشوق معنوی تغییر ماهیت می دهد و همان اوصاف در شمایل این معشوق تثبیت می شود. مولانا توصیفات نمادین زیبایی از معشوق/ترک دارد. به چند نمونه اشاره می کنیم:

بسی خرگه سیه باشد در او ترکی چه باشد چه غم داری نواز پیری چو اقبال جوان باشد¹⁰⁴
ز ترکستان آن دنیا بنه ترکان زیبارو به هندستان آب و گل به امر شهریار آمد¹⁰⁵
بلند همتی و چشم تنگ ترک مرا اگر تو واقف رازی بیا و شرح بکن¹⁰⁶
دلا بی گناه شد باز آ به خانه که ترک آید شبانگه سوی خرگاه¹⁰⁷

100 مولوی، مثنوی، دفتر پنجم، بخش ۱۳۸.

101 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۰۰۷.

102 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۰۹۵.

103 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۴۵۸.

104 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۶۸.

105 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۷۰.

106 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۰۸۵.

107 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۳۳۹.

۲- عشوه گری / زیبایی

عجب ای ترک خوش رنگ این چه رنگ است عجب ای چشم غماز این چه شیوه است¹⁰⁸

۳- خشونت، صلابت و ترکنازی (کاربرد واژگان تُرکی در ابیات شاهد برای بیان صلابت ترکانه نکته قابل توجهی است):

ترک آن بود کز بیم او دیه از خراج ایمن بود ترک آن نباشد کز طمع سیلی هر قفسز خورد¹⁰⁹
 ترکانه بتاز وقت تنگ است کان ترک ختا به خرگه آمد¹¹⁰
 به صلح آمد آن ترک تندعبرده کن گرفت دست مرا گفت نکری یولغسن¹¹¹
 -ای ترک ماه چهره چه گردد که صبح تو آبی به حجره من و گویی که گل برو¹¹²
 آب حیات تو گر ازین بنده تیره شد ترکی مکن به کشتنم ای ترک ترک خو¹¹³
 در اشعار مولانا نمونه های بسیاری از این نوع وصف برای ترک / ترکان می توان سراغ گرفت.

۴- سلح داری ترک و ترکنازی و یغما

براق عشق گزیدم که تا به دور ابد به سوی طره هندو به ترکناز رویم¹¹⁴
 هزار گونه بلنگم به هر رهم که برند رهی که آن به سوی تست ترکناز کنم¹¹⁵
 از چشم ترک دوست چه تیری که خورده ام وز طاق ابروش چه کمان خریده ام¹¹⁶
 من ترکم و سرمستم ترکانه سلح بستم در ده شدم ورفتم سالارسلام علیک¹¹⁷
 نمونه ها و شواهد این وصف در اشعار مولانا و در دیوان شاعران ایرانی فراوان دیده می شود. ترکیب «تُرک فلک» در شعر فارسی استعاره از آسمان است و وجه شبه بین آن دو غارتگری و یغماست.

حافظ، مولانا، عطار، خواجه، سلمان و... از این ترکیب استفاده کرده اند:
 حافظ - بیا که ترک فلک خوان روزه غارت کرد
 عطار - ترک فلک که هست او در هندوی تو داریم
 مولانا - ترک فلک گاو را بر سر گردون بیست
 هلال ماه به دور قلع اشارت کرد¹¹⁸
 سر پا برهنه گردان در وادی کمال¹¹⁹
 کرد ندا در جهان کی به سفر می رود¹²⁰

۵- استعاره از خورشید

-بی گاه شد بی گاه شد خورشید اندر چاه شد خورشید جان عاشقان در خلوت الله شد
 روزیست اندر شب نهران ترکی میان هندوان شب ترکنازی هابکن کان ترک درخگاه شد¹²¹
 در ابیات فوق تُرک استعاره از خورشید و هندو استعاره از چاه است.

- 108 مولوی، کلیات شمس، غ ۳۴۵.
 109 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۲۹.
 110 مولوی، کلیات شمس، غ ۷۲۳.
 111 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۰۸۵. «تکری یولغسن» یعنی خدا از شما بگذرد. خداوند عفو کند (جمله دعایی است).
 112 گل برو: یا گل برا یعنی بیا اینجا
 113 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۲۳۳.
 114 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۷۴۱.
 115 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۷۲۴.
 116 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۷۰۷.
 117 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۳۱۸.
 118 حافظ، دیوان اشعار، غ ۱۳۱.
 119 عطار، دیوان اشعار، غ ۱۴۰.
 120 مولوی، کلیات شمس، غ ۸۸۸.
 121 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۲۴.

علاوه بر اوصاف ترک و تقابل های آن با اقوام مختلف مولانا از گونه های **تُرک** و **تُرک** زبان بر مبنای جغرافیا و نژاد سخن گفته و هر یک را به وصفی توصیف نموده است مانند؛ **تُرک ختا**، **تُرک ترکستان**، **تُرک طراز**، **تُرک ترکمان**، **تُرک ترک فرغانه**، **تُرک تبریز**¹²². در ادب فارسی غالب شاعران به این گونه ها اشاره کرده و تعبیری از آن ها در اشعارشان آورده اند. اکنون به اختصار به اوصاف و ویژگی های هر یک از آنان از زبان مولانا می پردازیم:

۱- ترک ختایی/خطایی:

ختا و خطا با دو املاء نام ولایتی است از اقلیم چهارم که از شمال چین تابت و کشمیر و بدخشان... گسترده شده است¹²³. در شعر فارسی ختا/خطا دست مایه نمادپردازی و آرایه های بلاغی و ترکیبات هنری متعددی شده است مانند؛ آهوی ختایی، مشک ختایی، زلف ختایی، غلام ختایی، شوخ چشم ختایی، اهل خطا(خطا کار)، جفا کاری، کنیزک ختایی، بُت ختایی، روی/چهره ختایی، خط ختایی و... لفظ ختا به لحاظ سجع متوازن بودن با لفظ خطا(به معنی سهو، نقص و اشتباه) در ابیات متعددی به موسیقی و خیال انگیزی بیت افزوده است. همچنین «ختا» همراه ختن، چین، تار و خلیج هر کدام به قصد آرایه ای ادبی مطرح شده است. بیشترین زیبایی کلامی در هم نشینی ختا و چین و متعلقات هر یک از آن ها بازتاب یافته است:

حافظ - **جگر چون نافه** ام خون گشت کم زینم نمی باید جزای آنکه با **زلفت** سخن از **چین خطا** گفتیم¹²⁴
سعدی - تو **ختایی** بجهای از تو **خطا** نیست عجب کان که از اهل **صواب** اند **خطا** نیز کنند¹²⁵
اما مولانا هم به نماد ترک ختایی برای معشوق و هم به سجع متوازن ختا/خطا و خطا(سهو-اشتباه) و خطا در مقابل صواب توجه کرده مانند:

بس خطاها کرده ام ز دیده لیکن آرزوست
شرط است بی قراری با **آهوی تئاری**
مر راه **صوابی** بود گم شد
هم به ترک نازی و ترک ختایی توجه دارد:
ترکانه بتاز وقت تنگ است کان ترک ختا به خرگه آمد¹²⁶
و هم به نماد زلف خوشبوی معشوق که از مشک آهوی ختایی است:
این بوی که از زلف آن ترک خطا آمد
از چشمان تنگ ترکان ختایی هم غافل نمانده است:
دو چشم ترک خطا را چه ننگ از تنگی
همچنین با ایهام در خطا، بین ختا و ختن تناسب زیبایی ایجاد می کند:
بوسه بده خویش را ای صنم سیمتن
ای به خطا تو معجو خویشتن اندر ختن¹²⁸

122 نکته جالب آن که ترکیب «تُرک شیرازی» فقط در اشعار سعدی و حافظ و شاه نعمت الله ولی دیده می شود و هر کدام از آنان فقط یک بیت با این ترکیب دارند. پیداست که تُرک در هر سه استعاره از زیباروست و شیرازی نسبت تُرک به مکان نیست:

سعدی - ز دست ترک خطایی کسی جفا چندان
نمی برد کم من از دست ترک شیرازی (سعدی، دیوان اشعار، غ ۳)
حافظ - اگر آن ترک شیرازی به دست آورد دل مارا
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را (حافظ، دیوان اشعار، غ ۵۷۸)
نعمت الله ولی - ماه رویی چو ترک شیرازی
در همه مصر و در حلب نبود (نعمت الله ولی، دیوان اشعار، غ ۵۰۵)
123 غیث الدین خواندمیر، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، تصحیح جلال الدین همایی، ج. ۶۳۴، (تهران: نشر خیام، ۱۳۸۰)، ۴.
124 حافظ، دیوان اشعار، غ ۹۷. جگر علاوه بر دل عاشق به جگر آهوی ختایی هم اشاره دارد. نافه همان کیسه خون بسته شده آهوی مشک انداز ختایی است. زلف متعلق چین است و مراد از آن تاب و چینی است که در زلف می افتد و خطا گفتن که سهو و اشتباه است با چین بر معنای ایهامی و خطا در معنای ایهامی تناسب بلاغی شگفتی ایجاد کرده است.

125 سعدی، دیوان اشعار، غ ۲۵۰.
126 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۰۷۰.
127 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۳۸۷.
128 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۵۱۷.
129 مولوی، کلیات شمس، غ ۷۲۳.
130 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۵۷۵.
131 مولوی، کلیات شمس، غ ۳۰۷۳.
132 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۰۶۱.

۲- ترک ترکستانی:

ترکستان در کاربرد عام به تمام سرزمین های ترک اطلاق می شود. در این کاربرد ترکستان چین، ترکستان روس، ترکستان شرقی، ترکستان غربی، ترکستان چین و ماچین و... داریم. اما در معنای خاص منظور ترکستان اصلی است که در دامنه کوه عظیم تیانشان است. از ناحیه ایران برای ورود بدانجا باید از جیحون عبور می کردند. در ادبیات فارسی ترکستان همچون ختا اوصاف و تعبیر متضاد گوناگونی دارد مانند: ترکستان فضل، ترکستان بی خبری و جهل، ترکستان آن جهان، ناز و عشوه ترکستانی، ترکستان روی/عارض، خون سوخته آهوان ترکستان، ترکستان طبع، حسن خیزی، ترکستان پر مکر طبیعت، بت/ماه ترکستانی، زلف و گیسوی ترکستانی، مظهر سپیدی، ترکستان معنی و... .

چند نمونه:

خاقانی - به ترکستان اصلی شو برای مردم معنی
سعدی - ترسم نرسی به کعبه ای اعرابی
مولانا نیز از همه ظرفیت های معنایی، بلاغی و نمادین ترکستان بهره برداری کرده است. گاهی هندوستان را مظهر دنیا و ترکستان را مظهر جهان برین می داند، گاهی محل مکر و کمین، و گاهی از زیبایی زلف و روی ترکستانی سخن می گوید:

ز ترکستان آن دنیا بنه ترکان زیبارو
وی بسا کس رفته ترکستان و چین
به هندستان آب و گل به امر شهریار آمد¹³⁵
او ندیده هیچ جز مکر و کمین¹³⁶
هندوی زلفش شکسته رو به ترکستان نهاد
یغما بک ترکستان بر زنگ بزد لشکر
لاجرم تاب نو آیین بز چهار ارکان نهاد¹³⁷
در قلعه بی خویشی بگریز هلا زوتر¹³⁸

۳- ترک طرازی:

طراز یا تراز نام شهری در ترکستان نزدیک اسپهجا (آندراج/مدخل طراز). طراز در ادبیات فارسی محل حسن خیزی و زیبارویان است. تعبیری نمادینی چون؛ شمع طرازی، کمان ابروی طرازی، پری گلرخان بتان طرازی، سیه چشمان طرازی، و... در آثار بسیاری از شاعران پارسی گو بازتاب یافت است. مولانا نیز چندبار از طراز و ترکان طرازی یاد کرده و آنان را به زیبایی و ناز و غمزه ستوده است:

چشم بگشایید ببیند از ورای وهم و روح
ای یک ختن شکسته ای صد ختن نموده
آنک بر ترک طرازی کرد ناز راستین¹³⁹
وز نیم غمزه ترکی سیصد طراز کرده¹⁴⁰

۴- ترک ترکمانی:

ترکمن/ترکمان در لفظ یعنی آنچه به ترک ماند؛ «ترک ماند» (ناظم الاطبا). و آن لقب قومی است که سرزمین آنان از گرگان امروز ایران تا سرحد خوارزم و بلخ و بخارا است. ترکمان در ادب فارسی نماد گولی/نادانی، غارت و یغما، باج گیری، فریب و نعل وارون زدن، ترش رویی است. البته از کمان کشی/کمان داری و اسب ترکمنی نیز ستایش شده است. مولانا چندان توجهی به ترکمان ندارد؛ چند موردی که یاد کرده تصویری خشن یا منفی ارائه کرده است:

ترک ساقی گشت و در ده کس نماند
گرگ ماند و گوسفند و ترکمان¹⁴¹

133 خاقانی، دیوان اشعار، ترکیات ۱.

134 مصلح الدین سعدی، گلستان سعدی، مصحح محمدعلی فروغی (تهران: نشر ققنوس، ۱۳۸۲)، باب دوم، حکایت ۶.

135 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۷۰.

136 مولوی، مثنوی، دفتر چهارم بخش ۹۰.

137 مولوی، کلیات شمس، غ ۷۵۰.

138 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۰۲۷.

139 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۷۹.

140 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۳۹۱.

141 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۰۰۸.

وقت پيله روح آمد قشقلق تن را بهل
بر در خرگه سگان ترکمان چاپلوسی کرده پیش میهمان¹⁴²
چيست خود آلاچق آن ترکمان
پیش پای نره پیلان جهان¹⁴⁴
ترکمان را اگر سگی باشد به در
بر درش بنهاده باشد رو و سر¹⁴⁵

۵- ترک تبریزی:

تعلق خاطر مولانا به شمس تبریزی- این ترک آشوبگر خاطر مولانا- و سرودن غزلیات کلیات شمس در فراقش حکایت از آن دارد که اغلب «ترک» هایی که مولانا در غزلیات خطاب به معشوق می گوید همان شمس تبریزی است. ذکر نمونه ها و شواهد به دلیل کثرت آن ها ممکن نیست لذا به همین یک بیت اکتفا می شود:

شمس تبریز شاه ترکان است
رو به صحرا که شه به خرگه نیست¹⁴⁶
محرک مولانا در سرودن شعر شمس تبریزی است. اوست که چشمه جوشان ذوق و شاعری را در مولانا بیدار کرد:
من کجا شعر از کجا لیکن به من در می دمد آن یکی ترکی که آید گویدم هی کیمن¹⁴⁷

نکته مهم: وحدت نژادها و زبان ها

مولانا عارفی معتقد به وحدت (چه وجودی و چه شهودی) است لذا چشم کثرت بین اهل ظاهر ندارد. از او پذیرفته نیست که همچون ظاهریان بر تمایز زبان، نژاد، قوم، تاریخ، فرهنگ و جغرافیا... تاکید کرده و انسان ها را چون جزایری جدا از هم بداند. چشم تفاوت بین و تمایز بین چشم عارف نیست. از این رو با وجود بیانات صوری در تمایز ترک و هندو و فارس و عرب و غیره در بطن اندیشه های خود همه آنان را بر سر یک بازی می داند هر چند با هم مروزی و رازی باشند¹⁴⁸. زیباترین و عارفانه ترین کلمات و آموزه های مولانا زمانی است که به این وحدت تضادها و تخالف ها اشاره دارد. مولانا چندین نوع تعبیر از وحدت با کاربرد اقوام و زبان ها دارد:

- ۱- معشوق مولانا (خدا-شمس-روح) ماهیتی واحد کثیر یا کثیر واحد دارد. بی صورت صورت بخش است:
- گفتم ز کجایی تو تسخر زدو گفت ای جان
نیمیم ز آب و گل نیمیم ز جان و دل
بی صورت با هزار صورت
آن ترک که آن سال به یغماش بدیدی
چشم بگشایید بینید از ورای وهم و روح
- ۲- عشق وحدت بخش زبان ها و اقوام است. عشق آدمیان را به یک رنگی و بی خویشی می رساند:
ترک و رومی و عرب گر عاشق است
هم زبان اوست این بانگ صواب¹⁵³

142 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۴۰.

143 مولوی، مثنوی، دفتر اول، بخش ۴۰.

144 مولوی، مثنوی، دفتر چهارم، بخش ۵۴.

145 مولوی، مثنوی، دفتر پنجم، بخش ۱۲۹.

146 مولوی، کلیات شمس، غ ۵۰۰.

147 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۴۹. عبارت ترکی است. یعنی آهای تو کی هستی؟

148 گرچه هر دو بر سر یک بازی اند هر دو با هم مروزی و رازی اند (مولوی، مثنوی، دفتر اول، بخش ۱۱) مراد از مروزی (مرو) اهل تسنن و مراد از رازی (ری) شیعه است.

149 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۳۰۹.

150 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۳۲۴.

151 مولوی، کلیات شمس، غ ۶۳۹.

152 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۷۹.

153 مولوی، کلیات شمس، غ ۳۰۴.

- ای عشق تویی تنهاگر لطفی و گر قهری
 سرنای تو می نالدهم تازی و سربانی¹⁵⁴
- ترک و هندومست و بدمستی همی کردنددوش
 چون دو خصم خونی ملحدلدل دوزخ سزا
- گه به پای هم دگر چون مجرمان معترف می فتادندی به زاری جان سپار و تن فدا
 باز دست هم دگر بگرفته آن هندو و ترک هر دو در رو می فتادندپیش آن مه روی ما
- یک قلدح پر کرد شاه و داد ظاهر آن به ترک و ز نهران بایک قلدح می گفت هندو را بیا¹⁵⁵
 در عربده افتاده از عشق چنین خوبان هم لشکر ترکستان هم لشکر هندستان¹⁵⁶
- گه ترکم و گه هندو گه رومی و گه زنگی از نقش تو است ای جان اقرارم و انکارم¹⁵⁷
- ۳- در تکثر زبان ها و اقوام جز یکی نباید جست:
 خواه رومی خواه تازی من نخواهم غیر تو
 از جمال و از کمال و لطف مخدومی بگو¹⁵⁸
- رو شریعت را گزین و امر حق را پاس دار
 گر عرب باشی و گر ترک و گر سراکنوس¹⁵⁹
- عجب از خلوتیانی عجب از مجلس جانی عجب از ارمن و رومی عجب از خطه شامی¹⁶⁰
- ۴- با حضور معشوق زبان هایکی می شود. او را به هر زبان که بخوانی زبان اوست. نباید تمایز در کار آورد:
 چو نامت پارسی گویم کند تازی مرا لابه
 چو تازی وصف تو گویم برآرد پارسی زاری¹⁶¹
- ۵- روح/ جان آدمی بی زبان و بی نژاد و بی تمایز است. روح ها وحدت تام دارند و شرکی یا تکثری در کار نیست:
 روح با علمست با عقلست یار
 روح را با تازی و ترکی چه کار¹⁶²
- ۶- کلام، خطاب و ندای حق را با همه زبان ها می شود درک کرد چون زبان بی زبانی است:
 ترک و کرد و پارسی گو و عرب
 فهم کرده آن ندایی گوش و لب
 هم عجم هم روم هم ترک و عرب
 مانده از جود و سخااش در عجب¹⁶³
- ده منادی گر بلند آوازیان
 ترک و کرد و رومیان و تازیان¹⁶⁴
- ۷- مولانا گاهی از حال تفرقه خود گله مند است:
 ای پارسی و تازی تو پوشیده
 جان دیده قلدح شراب نانوشیده
 دریا باید ز فضل حق جوشیده
 پیدا باید کفایت کوشیده¹⁶⁵
- ترک کی تاجیک کی زنگی کی رومی کی
 مالک الملکی که داند مو به مو سر و علن¹⁶⁶
- مولانا در مثنوی چند حکایت برای تحقیر اهمیت دادن به تفاوت زبان ها با وجود مقصود واحد ذکر کرده است. او اصالتی به تمایزات از هر جنسی که باشد قابل نیست و به دنبال وحدت بخشی به زبان، ادیان، افکار و اندیشه هاست. بهترین نمونه داستان چهار مرد عرب، ترک، فارس و یونانی است که هر کدام به ظاهر چیزی غیر از دیگری می طلبد غافل از آنکه هر چهار نفر یک چیز می خواهند:
- چارکس را داد مردی یک درم
 آن یکی گفت این بانگوری دهم
 آن یکی دیگر عرب بد گفت لا
 من عنب خواهم نه انگور ای دعا

- 154 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۵۷۱.
- 155 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۵۲.
- 156 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۸۶۴.
- 157 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۴۵۸.
- 158 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۲۰۸.
- 159 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۲۰۷. این بیت در غزلی با قافیه ای از لغات یونانی است مانند: نستکوس، انموس، اثربوس، انگلوس، واسیلیوس، کالیویروس، سراکنوس.
- 160 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۸۲۳.
- 161 مولوی، کلیات شمس، غ ۲۵۲۳.
- 162 مولوی، مثنوی، دفتر دوم، بخش ۱.
- 163 مولوی، مثنوی، دفتر اول، بخش ۱۱۰.
- 164 مولوی، مثنوی، دفتر دوم، بخش ۱۸.
- 165 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۶۰۱.
- 166 مولوی، کلیات شمس، غ ۱۹۴۹.

آن یکی ترکی بد و گفت این بنم من نمی‌خواهم عنب‌خواهم از
 آن یکی رومی بگفت این قیل را ترک کن خواهیم استافیل را...¹⁶⁷
 نتیجه این اختلاف جز جهل و ناشناخت نیست. به قول مولانا:
 در کف هر یک اگر شمعی بدی اختلاف از گفتشان بیرون شدی¹⁶⁸

نتیجه:

مواجهه مولانا با تنوع و تکثر اقوام و زبان‌ها مواجهه‌ای همدلانه و غالباً وحدت‌گرایانه است. در نزد او تفاوت زبان‌ها و اقوام امری صوری و شکلی بیش نیستند. زبان فارسی برای مولانا ریشه‌ای مادری دارد و زبان ترکی خاستگاهی زیستی. زبان عربی نیز زبان دانش دینی و اعتقادات اوست. در این میان علاوه بر دو زبان یادشده به زبان ترکی توجه بسیار ویژه‌ای دارد. تکرار واژه ترک/ترکان و بیان اوصاف و ویژگی‌های خاص آن موتیفی جا افتاده در آثار مولاناست؛ موتیفی که از طریق آن برخی مبانی فکری و ذوقی و تجربه‌های معنوی خود را با وضوح و تأثیرگذاری بیش‌تری بیان کرده است. مولانا از گویش‌ها و لهجه‌های مهم زبان ترکی یاد کرده و از ترکان غالباً اوصاف مطلوبی ارائه کرده است. تقابل قوم ترک با دیگر اقوام و بیان تمایزات و نسبت‌های فرهنگی خاص هر کدام از آن‌ها از دیگر وجوه این موتیف است. در متن تمام این تعبیرات بهره‌برداری شاعرانه و زیبایی‌شناسانه مبتنی بر ظرفیت معنوی ترک/ترکان از مواجهه‌های قابل توجه مولانا به موتیف ترک‌ان است. نکته آخر اینکه با وجود این همه تکثر و تنوع مولانا تمام این اقوام و زبان‌ها را بر سر یک بازی واحد دانسته و آنان را نسبت به آسیب‌انسانی اختلاف/ستیز هشدار می‌دهد.

منابع تحقیق:

- آریان‌پور، منوچهر و دیگران. فرهنگ انگلیسی به فارسی. تهران: جهان‌رایانه، ۱۳۸۵.
- آلستون، ویلیام. بی. فلسفه زبان. م. احمدایرانشمن و احمدرضاجلیلی. تهران: دفتر نشر و پژوهش سهرودی، ۱۳۸۱.
- بیدل دهلوی، میرزا عبدالقادر. دیوان بیدل دهلوی. مصحح اکبر بهداروند. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۶.
- پادشاه، محمد. فرهنگ آندراج. مصحح محمددبیرسیاقی. تهران: نشر خیام، ۱۳۳۶.
- تبریزی، محمدبن خلف. برهان قاطع. تهران: نشر نیما، ۱۳۸۰.
- حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. دیوان حافظ. تصحیح غنی و قزوینی. نشر هنرور. ۱۳۹۸.
- حسن زاده، اسماعیل. «اسخار و عملکرد سپاه غزنویان». پژوهشنامه علوم انسانی ۵۲، زمستان، (۱۳۸۵): ۱۳۵.
- خاقانی، افضل‌الدین. دیوان خاقانی مصحح سیدضیا سجادی. تهران: نشر زوار، ۱۳۳۸.
- خواجوی کرمانی، کمال‌الدین محمودبن علی. دیوان خواجوی کرمانی. مصحح احمد سهیلی خوانساری. تهران: نشر نگاه، ۱۳۹۴.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. حبیب‌السير فی اخبار افراد البشر. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: نشر خیام، ۱۳۸۰.
- رودکی، ابوعبدالله جعفربن محمد. دیوان رودکی. مصحح امیرحسین معینی. تهران: نشر طلابه، ۱۳۹۷.
- سعدی، مصلح‌الدین. کلیات دیوان سعدی. مصحح محمدعلی فروغی. تهران: نشر هرمس، ۱۴۰۰.
- سعدی، مصلح‌الدین. گلستان سعدی. مصحح محمدعلی فروغی. تهران: نشر ققنوس، ۱۳۸۲.
- سنایی، مجدودبن آدم. دیوان سنایی غزنوی. مصحح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۸۳.
- سنایی، مجدودبن آدم. حدیقه الحقیقه. مصحح مدرس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. دیوان اشعار. مصحح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۶.
- قفس اوغلی، ابراهیم. واژه ترک از نظر معنی‌شناسی. م. اصغر دلبری پور. تهران: فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، نشر وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران.

167 مولوی، مثنوی، دفتر دوم، بخش ۱۱۲.

168 مولوی، مثنوی، دفتر دوم، بخش ۱۱۲.

- گروسه، رنه. *امپراطوری صحرائوردان*. م. عبدالحسین میکده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. محسنیان راد، مهدی. *ارتباط‌شناسی*. تهران: نشر سروش، ۱۳۸۵.
- فردوسی، ابوالقاسم. *شاهنامه*. تصحیح سعید حمیدیان. تهران: چاپ مسکو، نشر قطره، ۱۳۲۴.
- معین، محمد. *فرهنگ فارسی*. تهران: نشر امیرکبیر، ۱۳۵۷.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. *کلیات شمس تبریزی*. مصحح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: نشر آگاه، ۱۴۰۰.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. *مثنوی معنوی*. مصحح رینولد آلن نیکلسون. تهران: نشر دوستان، ۱۳۶۵.
- نظامی گنجوی، جمال‌الدین ابومحمد الیاس. *خمسۀ نظامی*. تهران: نشر هرمس، ۱۳۹۹.

منابع پیشینه تحقیق:

- حاجی، لیلا، سنگری، محمدرض. «اندیشه نمادهای قرآنی در مثنوی». م. رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی. بهار، (۱۳۹۰): ۸۰.
- حسینی، سیدحسن. *نماد در کلام و تصویر*. م. شعر. زمستان، (۱۳۸۴): ۴۵.
- قره بگلو، سعیدالله، صادقی نژاد، رامین. «نمادهای حیوانی غم و تحلیل تصاویر آن در اندیشه مولانا». م. *مولوی پژوهی*. تابستان، (۱۳۹۰): ۱۱.
- مهری نژاد، رقیه، قیصری، حشمت؛ «بررسی و تحلیل نماد قطره و دریا در غزلیات مولانا». م. *عرفانیات در ادب فارسی*. زمستان، (۱۳۹۳): ۲۱.
- هواسی، جعفر، «نماد و تمثیل در مثنوی مولانا». م. *تحقیقات تمثیلی در زبان و ادبیات فارسی*. بهار، (۱۳۹۹): ۴۳.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alston, William. *Felsefe-yi Zebân*. Ter. Ahmed İrânmenêş, Ahmed Rıza Celîfî. Tahran: Defter-i Neşr u Pejûheş-i Suhreverdî, 1381 hş./2002.
- Âryânpûr, Minûcehr u Digerân. *Ferheng-i İngilîsî be Fârsî*. Tahran: Cihânâyâne, 1385 hş./2006.
- Attâr-i Nişâbûrî, Feriduddîn. *Divân-i Eş'âr*. Musahhîh Bediüzzaman Furûzânfer. Tahran: İntişârât-i Nigâh, 1396 hş./2017.
- Bîdîl Dihlevî, Mirzâ Abdulkâdir. *Divân-i Bîdîl Dihlevî*. Musahhîh Ekber Behdervend. Tahran: İntişârât-i Nigâh, 1396 hş./2017.
- Firdevsî, Ebûlkâsım. *Şâhnâme*. Tashîh Seyyîd Hamîd. Tahran: Çâp-i Moskova, Neşr-i Katre, 1324 hş./1945.
- Grousset, René. *İmparâtûr-i Sahrâneverdân*. Ter. Abdülhuseyn Meykede. Tahran: İntişârât-i İlmî u Ferhengî.
- Hacı Leyla, Sengerî, Muhammed Rıza, “Endîşe-yi Nemâdhâ-yi Kur’anî der Mesnevî”. *Roşdamûziş-i Kur’an u Ma’arif-i İslâmî*. Behâr, (1390 hş./2011): 80.
- Hâcû-yi Kirmânî, Kemaleddîn Mahmûd b. Alî. *Divân-i Hâcû-yi Kirmânî*. Musahhîh Ahmed Sohîlî Hânsârî. Tahran: Neşr-i Nigâh, 1394 hş./2015.
- Hâfîz-i Şîrâzî, Şemseddîn Muhammed. *Divân-i Hafez*. Musahhîh Ganî ve Gazvînî, Neşr-i Hunerver, 1398 hş./2019.
- Hâkânî, Efdaleddîn. *Divân-i Hâkânî*. Musahhîh Seyyid Ziyâ Seccâdî. Tahran: Neşr-i Zevâr, 1338 hş./1959.

- Hândmîr, Gıyasüddin. *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*. Tashih Celaledîn Homayî. Tahran: Neşr-i Hayyam, 1380 hş./2001.
- Hasanzâde, İsmâ'il. "Sâhtâr u Amelkerd-i Sipâh-i Gaznevîyân". *Pejûheşnâme-yi Ulûm-i İnsânî*. Şomare:52, Zemestân, (1385 hş./2006): 135.
- Hevâsî, Ca'fer, "Nemâd u Temsîl der Mesnevî-yi Mevlânâ". *M. Tahkîkât-i Temsîlî der Zebân u Edebiyyât-i Fârsî. Behâr*, (1399 hş./2020): 34.
- Hoseynî, Seyyid Hasan, "Nemâd der Kelâm u Tasvîr". *M. Şi'ir*. Zemistân, (1384 hş./2005): 45.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Vâje-yi Turk ez Nazer-i Ma'naşinâsî*. Ter. Asgar Dilberîpûr. Tahran: Faslnâme-yi Mutâla'ât-i Âsyâ-yi Merkezî u Kafkas, Neşr-i Vezâret-i Umûr-i Hâricî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân.
- Mehrînejâd, Rogayye, Kayserî, Haşmet, "Berresî u Tahlîl-i Nemâd-i Katre u Deryâ der Gazeliyât-i Mevlânâ". *M. 'İrfânîyât der Edeb-i Fârsî*. Zemistân, (1393 hş./ 2014): 21.
- Mevlevî, Celâleddîn Muhammed. *Kulliyât-i Şems-i Tebrîzî*. Musahhîh Bediuzzaman Furûzânfer, Tahran: Neşr-i Nigâh, 1400 hş./2021.
- Mevlevî, Celâleddîn Muhammed. *Mesnevî-yi Ma'nevî*. Musahhîh Reynold A. Nicholson. Tahran: Neşr-i Dûstân, 1365 hş./1986.
- Muhsiniyân Râd, Mehdî. *İrtabâtşinâsî*. Tahran: Neşr-i Surûş, 1385 hş./2006.
- Mu'in, Muhammed. *Ferheng-i Fârsî*. Tahran: Neşr-i Emîr Kebîr, 1357 hş./1978.
- Nizâmî-yi Gencevî, Celâleddîn Ebû Muhammed İlyâs. *Hamse-yi Nizâmî*. Tahran: Neşr-i Hermes, 1399 hş./2020.
- Pâdişâh, Muhammed. *Ferheng-i Ânnendrâc*. Musahhîh Muhammed Debîrsiyâkî. Tahran: Neşr-i Hayyâm, 1336 hş./1957.
- Rûdekî, Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed. *Divân-i Rûdekî*. Musahhîh Emîr Huseyn Mu'îni. Tahran: Neşr-i Tâlâye, 1397 hş./2018.
- Sa'dî, Muslihiddîn. *Gulistân-i Sa'dî*. Musahhîh Muhammed Alî Furûgî. Tahran: Neşr-i Kaknûs, 1382 hş./2003.
- Sa'dî, Muslihiddîn. *Kulliyât-i Divân-i Sa'dî*. Musahhîh Muhammed Alî Furûgî. Tahran: Neşr-i Hermes, 1400 hş./2021.
- Senâyî, Mecdûd b. Âdem. *Divân-i Senâî-yi Gaznevî*. Musahhîh Bediuzzaman Furûzânfer, Tahran: İntişârât-i Nigâh, 1383 hş./2004.
- Senâyî, Mecdûd b. Âdem. *Hadîkatü'l-Hakîka*. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1369 hş./1990.
- Seyyidullah, Sadîkînejâd, Râmîn, "Nemâdhâ-yi Hayvanî Gam u Tahlîl Tesâvîrân der Endîşe-yi Mevlânâ". *M. Mevlevî Pejûhî*. Tâbistân, (1390 hş./2011): 11.
- Tebrîzî, Muhammed b. Halef. *Burhân-i Kâti'*. Tahran: Neşr-i Nîmâ, 1380 hş./2001.

